

Shri Shivaji Education Society, Amravati's
DR. H. N. SINHA ARTS & COMMERCE COLLEGE, PATUR, DIST. AKOLA

&
Yeshwant Rural Education Society's
YESHWANT MAHAVIDYALAYA, SELOO DIST. WARDHA

Organizes
One Day National Interdisciplinary Conference
in Collaboration with

AADHAR SOCIAL RESEARCH & TRAINING, DEVELOPMENT INSTITUTE, AMRAVATI
on

ENVIRONMENT : LITERATURE, SOCIETY & MEDIA

Certificate of Publication

This is to certify that Prof./Dr./ Mr./Mrs./Ms.

प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर

of

एम. एस. गोटे. महाविद्यालय वाशिम

has published & also presented a paper entitled
पर्यावरण जागृतीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका

*in B. Aadhar Single Blind Peer Reviewed & Referred
Multidisciplinary International Indexed Research Journal
Special Issue on "Environment : Literature, Society &
Media" published on dated 31st August 2024. This Certificate
is issued in recognition of publication of the research paper.*

Gawande

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Khandare

Prof. Dr. Kiran S. Khandare
Principal
Dr. H. N. Sinha Arts & Commerce College
Patur, Dist. Akola

Kale

Dr. Sandip B. Kale
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Impact Factor-8.632 (SJIF)

Issue (CDLXXXII) 482

ISSN-2278-9308

VolumeNo- 10

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August- 2024

ENVIRONMENT : LITERATURE, SOCIETY & MEDIA

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor

Dr. Sandip B. Kale

Officiating Principal

Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Editor

Prof. Archana D. Barange

Asst. Professor, Dept. of Sociology
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

- This Journal is indexed in :**
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
  - Cosmos Impact Factor (CIF)
  - International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

20	संत नामदेवाच्या अंभागातील पर्यावरणविषयक विचार प्रोफेसर डॉ. ममता इंगोले, कु. वैशाली केशवराव मुळे	87
21	ध्वनि प्रदूषण का मानवीय जीवन पर असर डॉ. फिरोज एस. खान	91
22	पर्यावरण आणि जलसंवर्धन डॉ. कविता आर. बोरकर	94
23	स्किझोफ्रेनिया आजारग्रस्त रूग्णांना कुटूंबातील सदस्यांच्या आधाराची गरज संदर्भ : जिल्हा सामान्य रूग्णालय, वर्धा. किरण अशोकराव दिघडे	95
24	शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संबंधाचे अवलोकन प्रा. दिनकर आत्माराम चव्हाण	101
25	E-wastes and their impact on environment and public health Prof.Avinash R.Pawar	104
26	पर्यावरण जागृतीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका प्रा. डॉ. विकास वी. चांदजकर	110
27	मराठी साहित्य पर्यावरणाचे अध्ययन प्रा.डॉ.तुकाराम वि.कांबळे	113
28	नैसर्गिक पर्यावरण आणि मानवी आरोग्य प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	116
29	मराठी बालसाहित्य आणि पर्यावरण सजगता प्रा. ए. बी. भावसार, डॉ. ममता इंगोले	121
30	'प्रकाशवाटा' या आत्मचरित्रातील पर्यावरणविषयक जाणिवा व संवेदना चिंचे प्रविण हनुमंतराव, डॉ. मंदा म. नादुरकर	127
31	'पर्यावरण संरक्षण काळाची गरज' डॉ.स्मिता गजभिये / तिरपुडे	132
32	पर्यावरण : भूतकाळ, वर्तमान काळ व भविष्यकाळ प्रा.डॉ. भाऊराव रामेश्वर तनपुरे	136
33	आदिवासी आणि पर्यावरण प्रा. पांडुरंग रुस्तुम पाचपुते	140
34	जागतिक जलप्रदूषण ही एक महत्त्वाची पर्यावरणीय समस्या महादेव उ. टापरे	142
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलधोरण तथा पर्यावरण पूरक दृष्टिकोन अजय सत्यसागर तायडे	146
36	आधुनिक हिंदी काव्य और ऋतु वर्णन डॉ. ज्योति एन मंत्री, सौ. संगीता अजयकुमार शर्मा	148
37	मोतीराम कटारे यांच्या साहित्यातील पर्यावरण डॉ.ममता जानराव इंगोले, पंकज प्रेमनाथ खंडारे	152
38	पेंचधरण प्रकल्पाअंतर्गत नागपूर जिल्हयातील कृषी जलसिंचनाचा चिकित्सक अभ्यास विजय मारोतराव रोडे, डॉ. सतिश पुंडलीकराव डुडुरे	155
39	एपीजे अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना आणि आदिवासी महिला सबलीकरण - एक संक्षिप्त अभ्यास	160
40	मानवी आरोग्यावर पर्यावरण सुनिता शैलेंद्र कामडे	

पर्यावरण जागृतीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका

प्रा. डॉ. विकास बी. चांदजकर

एम. एस. गोटे. महाविद्यालय वाशिम vikaschandajkar@gmail.com ,Mob.9764294888

सारांश

सोशल मीडिया आज मानवी समाजाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. प्रसार माध्यम हे एक मूलभूत व्यासपीठ म्हणून कार्य करते. ज्याद्वारे जगातील लोकांमध्ये कल्पना, माहिती, ज्ञान, आपली मते प्रसारित केली जातात. प्रसार माध्यम विकासांमुळे संपर्क आणि संवाद साधणे सोपे झाले आहे; जगातील विविध समस्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मद्वारे मोठ्या संख्येने मांडल्या जातात जसे की पर्यावरणाच्या संदर्भात फेसबुक, ट्विटर, इन्स्टाग्राम, व्हॉट्सॲप इत्यादी सोशल मीडिया देखील लोकांमध्ये पर्यावरण जागरूकता निर्माण करण्यात अत्यावश्यक भूमिका बजावत आहेत. पर्यावरणीय धोक्यांविषयी लोकांना जाणीव करून देण्यासाठी आणि वैयक्तिक स्तरापासून कृती सुरू करण्यासाठी पर्यावरण जागरूकता ही आज समाजाची नितांत गरज बनली आहे. सोशल मीडिया चेतना आणि जागरूकता निर्माण करण्याचे एक माध्यम म्हणून कार्य करते. ग्लोबल वार्मिंग, जमिनीचा न्हास, वायू प्रदूषण, जंगलतोड इत्यादी पर्यावरणीय समस्यांचे परिणाम, त्यामुळे सोशल मीडियाचा वापर करून पर्यावरण शिक्षण सोपे होते. अनेक पर्यावरणाशी संबंधित नागरिक लोकांमध्ये नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याच्या जबाबदारीच्या भावनेने जागृती करण्यासाठी विविध पर्यावरणीय समस्या पोस्ट आणि शेअर करतात. त्यासाठी पेजेस, वेबसाईट्स, ग्रुप्स आहेत. पर्यावरणविषयक समस्यांशी संबंधित माहिती आणि जागरूकता पसरवण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म महत्वाचा मानला जातो.

प्रस्तावना

'पर्यावरण जागरूकता' हा शब्द एक अतिशय महत्वाचा शब्द बनला आहे कारण त्याचा अर्थ केवळ माहिती असणेच नाही. पर्यावरण, आणि पर्यावरणाशी संबंधित समस्या सोडवण्यासाठी आपली नैतिक मूल्ये आणि आवश्यक शिक्षण देखील महत्वाचे आहे. सोशल मीडियाचा मुख्य फायदा हा आहे की तो मोठ्या संख्येने लोकांना जोडण्यात मदत करतो. त्यामुळे या माध्यमातून सोशल मीडियाची भूमिका आणि समाज, विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण विषयक जागरूकता निर्माण करण्याचा त्याचे प्रकार समजून घेण्याचा आहे. प्रसार माध्यमे हे मध्यस्थ म्हणूनही काम करतात, लोकांच्या चिंता धोरणकर्त्यांपर्यंत पोचवतात आणि सरकारी उपक्रम जनतेला समजावून सांगतात. हा दुतर्फा संवाद लोकशाही प्रक्रियेसाठी अत्यावश्यक आहे आणि पर्यावरणीय धोरणे लोकांच्या इच्छा आणि गरजा प्रतिबिंबित करतात याची खात्री करण्यासाठी आजकाल लोक सोशल मीडियाचा वापर पर्यावरणीय मोहिमांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि स्थानिक आणि जागतिक स्तरावर लोकांना किरकोळ ते मोठ्या पर्यावरणीय समस्यांशी जोडण्यासाठी करत आहेत. हे सामान्य लोकांना त्यांच्या सभोवतालची हवा, पाणी, हवामान यांचा मागोवा घेण्याची आणि नंतर हा डेटा इतरांशी शेअर करण्याची क्षमता देखील प्रदान करते. प्रसारमाध्यमे केवळ पर्यावरणाविषयी माहितीचे स्रोत नाहीत. त्यात लोक सहभागी होतात. प्रदूषण निर्मूलनासाठी माध्यमांची भूमिका काय? प्रदूषणामुळे निर्माण होणारे आरोग्य विषयक प्रश्न, धोके आणि पर्यावरणावर होणारा विध्वंसक परिणाम यांचा अहवाल देणे. सोशल मीडियाचा एक महत्वाचा फायदा म्हणजे तो पर्यावरणविषयक समस्यांबाबत जनजागृती करू शकतो. या माध्यमचा वापर करून, व्यक्ती आणि संस्था प्रदूषण, हवामान बदल, जंगलतोड आणि इतर समस्यांसारख्या पर्यावरणीय समस्यांबद्दल माहिती घेऊन मोठ्या प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचू शकतात. सोशल मीडिया हा आजच्या जगाचा महत्वाचा भाग आहे. हे लोकांना एकत्रित राहण्यास वापर व्यवसाय, संस्था आणि कारणांचा प्रचार करण्यासाठी तसेच वर्तमान घटना आणि ट्रेंडबद्दल माहिती ठेवण्यासाठी देखील केला जाऊ शकतो.

कीवर्ड - पर्यावरण जागृतीसाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका

पर्यावरणाबाबत जागरूकता बाळगणे ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे. आज पर्यावरणाचा न्हास हा अत्यंत चिंतेचा विषय आहे. विकासाच्या नावाखाली आपण आपली नैसर्गिक संपत्ती हिरावून घेतली आहे. प्रदूषण हा संपूर्ण जगासाठी पर्यावरणीय समस्या चिंतेचा विषय बनला आहे. ग्लोबल वॉर्मिंग, हवामान बदल आणि ओझोन कमी होणे या काही समस्या आहेत ज्यांचा थेट औद्योगिक क्रांतीशी संबंध आहे. लोकसंख्या वाढल्याने नैसर्गिक संसाधनांची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. पाण्याची टंचाई, कचऱ्याची वाढती पातळी, वायू प्रदूषण आणि ग्लोबल वार्मिंग सारख्या समस्या आहेत ज्यातून पर्यावरणाला मोठा धोका निर्माण झाला आहे.

ज्या वेगाने आपण आपल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपभोग घेत आहोत आणि आपले पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत, तेही आपल्यासमोर मोठे आव्हान आहे. आज नैसर्गिक संसाधनांचा वापरही वाढतो. निमर्गातीय मानवी हस्तक्षेपामुळे आपल्या पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे.. विकासासाठी जंगलतोड मोठ्या प्रमाणात होत आहे. पर्यावरणीय समस्यांचे निराकरण करण्यात नागरी समाज महत्त्वपूर्ण भूमिका बजाऊ शकतो. नागरी समाज, संस्थांची भूमिका, क्षमता आणि सहभाग अलिकडच्या वर्षांत मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे, एकविसाव्या शतकातील प्रमुख पर्यावरणीय आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या प्रभावी पर्यावरणीय प्रशासनासाठी नागरी समाजाची बांधिलकी आणि खरा सहभाग महत्त्वाचा आहे. नागरी समाजाला आपल्या भावना आणि चिंता व्यक्त करण्यासाठी नवीन आणि प्रभावी पद्धती सापडल्या आहेत. यामध्ये नागरी समाज महत्त्वाची भूमिका बजाऊ शकतो. पर्यावरणीय समस्या लक्षात आणून देणे, जनजागृती करणे, नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि दृष्टीकोनांना प्रोत्साहन देणे आणि पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देणे तसेच पर्यावरणीय निर्णय घेण्यामध्ये गैर-घट्ट क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देणे. इत्यादी.

जगात पर्यावरण जागरूकता वाढवण्यात नागरी समाजाची मोठी भूमिका आहे. अनेक बाबतीत त्यात महिलांनी पुढाकार घेतला आहे. पर्यावरणाशी संबंधित समस्यांसह राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सरकारच्या कृतींना पूरक म्हणून नागरी समाजाची महत्त्वपूर्ण भूमिका आणि जबाबदारी आहे. मानवाच्या किंवा कोणत्याही प्रजातीच्या अस्तित्वासाठी पर्यावरण अत्यंत आवश्यक आहे. आपण आपल्या दैनंदिन जीवनात पर्यावरणावर खूप अवलंबून असतो. झाडे आम्हाला श्वामोच्छ्रवासासाठी ताजे ऑक्सिजन आणि जीवन टिकवण्यासाठी फळे, कडधान्ये आणि तृणधान्ये द्या. नद्या आपल्याला पाणी देतात जे आपल्या अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. समाज आणि व्यवसाय टिकून राहण्यासाठी पर्यावरणाची भूमिका महत्त्वाची असते. म्हणून, जागतिक आपत्कालीन परिस्थिती टाळण्यासाठी पर्यावरणाचे संवर्धन आणि संरक्षण करणे व्यवसायांसाठी अत्यंत आवश्यक आहे. कमीत कमी वेळेत जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत माहिती पोहोचवण्यासाठी मीडिया हे सर्वात विश्वमनीय साधन आहे. प्रसारमाध्यमे विविध प्रकारची म्हणजे वर्तमानपत्रे, रेडिओ, टीव्ही आणि इतर स्वरूपाची असल्याने ती वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीतील आणि विविध भाषिक गटांतील जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचू शकते. समुदाय समान उद्दिष्टे किंवा उद्दिष्टे असलेल्या लोकांचा समूह असल्याने, प्रसारमाध्यमे विविध पार्श्वभूमीतील लोकांना त्यांच्यात समान समस्या असल्याचे समजून त्यांना एकत्र आणते, म्हणून एक समुदाय तयार करणे ज्याचे मुख्य उद्दिष्ट कमी करून पर्यावरणाचा ऱ्हास रोखणे आणि पर्यावरण संवर्धन करणे हे आहे. संवर्धन. अशा रीतीने तळागाळातील लोक जे स्थानिक स्थानिक स्टेन्स ऐकतात, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील लोकांपर्यंत इतर माध्यमांद्वारे माध्यमांद्वारे एकत्र आणले जाते आणि पर्यावरणीय शाश्वतता साध्य करणारे समान ध्येय साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

पर्यावरण व्यवस्थापनामध्ये समाजाच्या सहभागामध्ये मास मीडिया महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. जनजागृती, विविध माध्यम संस्थांद्वारे संशोधनाद्वारे केलेल्या माहितीची तरतूद आणि रेडिओ, टेलिव्हिजन, जर्नल आणि वृत्तपत्रे यांच्याद्वारे संप्रेषणाने समुदायाच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले आहे त्यामुळे संसाधन व्यवस्थापन आणि संवर्धन वाढले आहे. त्यामुळे समाजाला बाहेर येण्यासाठी आणि पर्यावरण संवर्धनात सहभागी होण्यासाठी प्रसारमाध्यमे हे एक महत्त्वाचे आणि निर्णायक साधन आहे. पर्यावरणीय शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी, समाजाला एकत्र आणण्याचे आणि पर्यावरण संवर्धनाच्या महत्त्वाविषयी माहिती देण्याचे माध्यम म्हणून माध्यमांचे एकत्रीकरण करणे खूप महत्त्वाचे आहे.

पर्यावरणीय प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि त्याद्वारे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी जगभरातील व्यावसायिक संस्था किंवा व्यवसाय खालील पावले उचलू शकतात:

1. विविध उत्पादनांच्या निर्मितीमध्ये गुंतलेल्या कंपन्या त्यात वापरल्या जाणाऱ्या विविध उपकरणांसाठी पर्यावरणपूरक, कमी कचरा करण्यासाठी आणि स्वच्छ तंत्रज्ञानासाठी प्रयत्न करू शकतात.
2. औद्योगिक कचऱ्याचे प्रत्येक वेळी पुनर्वापर केला पाहिजे जेणेकरून प्रदूषणाची शक्यता कमी होईल.
3. यंत्रसामग्री अद्ययावत केली जावी जेणेकरून ती प्रदूषणाच्या नियमांचे पालन करेल, जे प्रदूषणाची पातळी कमी करण्यासाठी फायदेशीर ठरेल.
4. प्रदूषण नियंत्रण कार्यक्रमांची परिणामकारकता तपासण्यासाठी त्रैमासिक/वार्षिक ऑडिट करा आणि प्रदूषण नियंत्रण कार्यक्रमांमध्ये अधिक यश मिळवण्यासाठी बदल करा.
5. पर्यावरण प्रदूषण रोखण्याच्या संदर्भात सरकारने घालून दिलेल्या नियमांचे कंपन्या आणि उद्योगांनी पालन केले पाहिजे.
6. वृक्षारोपण, नद्यांची स्वच्छता मोहीम राबवून पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी व्यवसायांनी पावले उचलावीत.

7. हजारो लाखांहून अधिक लोकसंख्या दरवर्षी 2.11 टक्क्यांनी वाढत आहे. दरवर्षी 17 दशलक्षाहून अधिक लोक जोडले जातात. जगाच्या लोकसंख्येच्या 16% भारताचा वाटा आहे, परंतु केवळ 2.4 टक्के भूभाग आहे. यामुळे नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर मोठा दबाव येतो आणि विकासाचे फायदे कमी होतात. त्यामुळे लोकसंख्या वाढीला मर्यादा घालण्याचे सर्वात मोठे आव्हान आपल्यासमोर आहे. लोकसंख्या नियंत्रणामुळे आपोआप विकास होत असला तरी विकासामुळे लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होतो. हा विकास होण्यासाठी महिलांचे ज्ञान आवश्यक आहे. शाश्वत विकासासाठी भविष्यातील लोकसंख्या वाढ संसाधन आधाराशी जोडली जाणे आवश्यक आहे.

8. जनुकीय विविधता जपण्यासाठी तातडीने उपाययोजना लवकरात लवकर करणे आवश्यक आहे. सध्या बहुतेक जंगली जनुकीय साठे निसर्गातून नाहीसे होत आहेत. अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने आणि जैवमंडल राखीव यांसारख्या संरक्षित क्षेत्रांचे नेटवर्क लोकसंख्येला वेगळे करत आहे. कमी होत चाललेली अनुवांशिक विविधता रोखण्यासाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

9. पर्यावरणाची हानी न करता शेतीची वाढ टिकवून ठेवण्याच्या आणि वाढवण्याच्या पद्धती लोकांना अवगत केल्या पाहिजेत. खते आणि कीटकनाशकांमुळे माती आणि जल प्रदूषणाच्या रूपाने पर्यावरणाला मोठा धोका निर्माण होत आहे. हे स्पष्ट आहे की ही रसायने माती, पाणी आणि अन्नसाखळीपासून दूर राहणे फार कठीण आहे जर ते पीक उत्पादनात मोठ्या प्रमाणावर आणि सतत वापरले गेले. अत्यंत सधन शेतीमुळे जमिनीची क्षारता आणि मातीची भौतिक रचना बिघडली आहे.

स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमूत्र सुरक्षितपणे काढण्यासाठी सुविधांची तरतूद; हे आपण ज्या वातावरणात राहतो त्याचा एक प्रमुख भाग बनतो. उघड्यावर शौच करणे म्हणजे उघड्यावर शौच करण्याची प्रथा. 600 दशलक्ष भारतीय उघड्यावर शौच करतात, दूषित जलस्रोत, दूषित पाणी आणि वैयक्तिक स्वच्छतेच्या अभावामुळे आजार होतात. भारतात दरवर्षी 30 दशलक्ष लोक पाण्याशी संबंधित आजारांना बळी पडतात. सर्वात असुरक्षित ग्रामीण महिला आणि मुले आहेत ज्यांना गॅस्ट्रोएन्टेरिटिस, अमिबियासिस, मलेरिया आणि डेंग्यू आणि हुक वर्म सारखे आजार आहेत. सध्या कर्नाटकात स्वच्छता कव्हरेज केवळ 27% आहे. स्वच्छता, उघड्यावर शौचाचे आरोग्य आणि पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम याबद्दल लोकांना शिक्षित करण्यात प्रसारमाध्यमे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. तंत्रज्ञानाच्या या युगात वर्तमानपत्रांचा प्रभाव कमी झालेला नाही. वाचकवर्ग आजही नेहमीप्रमाणेच मजबूत आहे. प्रादेशिक वृत्तपत्रांचा वाचकांवर प्रचंड प्रभाव पडतो, त्याद्वारे स्वच्छतेची भूमिका महत्वाची राहणार आहे. जगातील अनेक देशात पर्यावरणावर लेखन केले जाते. परंतु भारतीय प्रसार माध्यमात पर्यावरणाच्या संदर्भात अजूनही म्हणावे तितकेसे लेखन केले जात नाही. पर्यावरणाच्या जहासाच्या परिणामांची जनतेला जाणीव करून देणे ही काळाची गरज आहे, जर सुधारात्मक उपाययोजना केल्या नाहीत तर जीवनाचा नाश होईल.

1. डॉ राम भासरे चौरसिया, पर्यावरण भूगोल, किताब महल एजेन्सीज, इलाहाबाद, 1992
2. डॉ विठ्ठल धारपुरे, हवामान शास्त्र, पिंपळपुरे पब्लिशर्स, नागपुर, जून 1999
3. डॉ विठ्ठल धारपुरे, पर्यावरण शास्त्र, पिंपळपुरे पब्लिशर्स, नागपुर जून 2005
4. <https://www.slideshare.net>
5. <https://www.researchgate.net>
6. <https://jmchub.in>